

a šta prava svakog pojedinca. ♦ Samo vaspitanje i razumevanje dece kao i svoja majka. ♦ Malo više kontrole starijih štićenika van doma na dvorištu u školi. ♦ Reagujemo na svaku prijavu, sugestiju od dece, i najčešće se u tome uspeva, ali dugo radim i primećujem da taj problem stalno postoji i sa njim se mora neprestalno boriti.

Optimistički stav u vezi sa rešavanjem problema nasilja: (2) Smatram da je zaštita od nasilja dobila bolju zakonsku potporu, umrežavanje institucija koje rade na tom problemu zaživljava, imamo par pozitivnih primera koji su procesuirani. ♦ Veoma mi je teško što je dom dobio i nosio "pečat" institucije u kojoj se desilo zlostavljanje, ali takođe osećam i smatram da smo to od tada prevazišli uz pomoć mnogih edukacija i seminara i naučili kako da prepoznamo, zaustavimo i sprečimo svaki vid zlostavljanja i zanemarivanja štićenika pa i šire.

Iskazana briga: (3) Mislim da štićenici nedovoljno poštuju osoblje. Ranije je bilo više poštovanja. ♦ Problem nasilnog ponašanja se ne razmatra na ozbiljan način. ♦ Da vam kažem da se deca više nasilno ponašaju prema nama nego mi prema njima. ♦ Posledica transformacije je velika fluktuacija mladih i dece, struktura (deca LKMRN, romska, genetski opterećena i mlađi koji ulaze u ustanovu na starijem uzrastu 12, 13 godina edukativno zanemareni, usvojenih obrazaca ponašanja koje prenose na mlađe: sitne krađe, skitnja, bez odgovornosti).

Rezerva i briga u vezi sa istraživanjem: (2) Treba da porazgovarate sa odraslim decom, posebno dečacima, bez prisustva ljudi iz doma. ♦ Moguće su manipulacije dece i osoblja pri popunjavanju upitnika, mada ste vi profesionalci i nije vam teško manipulaciju uvideti. ♦ S obzirom na vaše iskustvo verovatno ste ga veoma svesni, ali nisam ubeđena da ste spremni da se na pravi način stvari nazovu, a naročito ne i preduzimaju mere protiv učinioca.

Poruka istraživačima i nadležnim: (6) Ne treba ukidati ustanove. ♦ Volim posao kojim se bavim i ne bih naudila ni jednom detetu. ♦ Nema nasilnog ponašanja a lični dohodak i život mali-mali - težak-težak i sve teži ♦ Želim da nema nasilja. Mislim i da ga nema u nekom jačem obliku, ali opet navodim: Dajte neke olakšice za vaspitače i zaštitite ih. ♦ Moj utisak je: Niko ne bi trebalo da se nasilno ponaša, kako deca, tako i zaposleno osoblje.

Rezime i zaključci

Moj život u domu je bio jedno vreme groznan zato što su me ubijali stariji, ali bilo je i lepih trenutaka. Ipak sam zahvalan zato što sam došao u ovaj dom jer nemam nigde drugde. Hvala na poverenju.

*Poruka jednog štićenika
(17 godina, u domu od svoje druge godine)*

Ispitivanje nasilja u domovima za decu bez roditeljskog staranja sprovedeno je, na inicijativu organizacije *Save the Children*, tokom maja 2007. godine u šest domova (dva iz Beograda i četiri iz unutrašnjosti). Ispitano je ukupno 189 dece i 132 zaposlene odrasle osobe koje se brinu o njima. U uzorak su ušla deca uzrasta od 10 do 18 godina i istraživanjem je obuhvaćeno 70% dece tog uzrasta u ispitanim domovima. Većina dece je samostalno popunjavaла upitnike, koji su bili prilagođeni polu i uzrastu deteta, a 18% dece je upitnike popunjavało u manjim grupama, uz aktivnu pomoć ispitivača. Što se tiče odraslih, na učešće u ispitivanju odazvalo se 74% zaposlenih iz domova koje smo uključili u uzorak (to je 22% svih zaposlenih u domovima Srbije): 51 vaspitač, 20 stručnih saradnika i 61 osoba iz pomoćnog osoblja. Odziv nije bio ravnomeran u svim ustanovama – vaspitači i osoblje u dve beogradске ustanove koje su ušle u uzorak ispoljili su rezervu prema ispitivanju.

Rezultati o izloženosti dece različitim formama nasilja pokazali su da problem nasilja generalno postoji, da su deca izložena nasilju u različitoj meri, kao i da su različiti oblici nasilja nejednakost zastupljeni. Sudeći po dečjim odgovorima, bar neki vid nasilja iskusila su praktično sva deca koja žive u ustanovi (samo 3% nije), a taj zaključak važi i ako se ograničimo samo na ozbiljne slučajevе fizičkog nasilja (doživelo ga je 89% dece). Poređenje sa rezultatima nekoliko istraživanja nasilja u ustanovama u drugim zemljama, prikazanim u uvodnom delu, veoma je rizično, pre svega jer nije jasno da li su deca polazila od istog određenja nasilja i na koji vremenski period su se njihovi odgovori odnosili, ali uz sve ograde moglo bi se zaključiti da je nasilje u našim domovima učestalije.

Mada je broj ispitanе dece relativno mali (manji od 200), svaki od nabrojanih oblici nasilja, od kojih su neki bili veoma drastični, doživelo je ne jedno već najmanje 7-8 dece. Drastični oblici zlostavljanja se, srećom, javljaju znatno ređe od blažih formi nasilja. Najčešći oblici nasilja koje doživljavaju deca iz ustanova su verbalno i fizičko nasilje. Najčešći oblici verbalnog nasilja kojima su deca iz domova izložena su: ruganje (77%, a specifično zbog etničkog porekla i porodice 50%) i spletkarenje (74%). Oblici fizičkog nasilja, nažalost, imaju sličnu zastupljenost kao oblici verbalnog nasilja. Više od dve trećine domske dece izloženo je pretnjama fizičkim nasiljem (71%), a prema podacima sudeći, te pretnje se obično i realizuju (guranje, šutiranje, šamaranje, zavrtanje ruke, batiranje, gađanje opasnim predmetima) jer je 89% dece bar jednom doživelo neki od oblika fizičkog nasilja, a čak više od polovine (55%) kaže da su bili često izloženi takvim oblicima nasilja.

Drugi oblici nasilja javljaju se s različitom učestalošću. Polovina dece (48%) je doživela da ih neko udara oštrim i opasnim predmetima (od toga je 22% dece to doživelo više puta). Povrede cigaretama ili na sličan način doživelo je 16% dece (9% više puta). Razne oblike iznuđivanja i prisiljavanja doživela je približno trećina štićenika: 30% je pod pritiskom ružno postupalo prema drugoj deci, 28% je pod pritiskom kralo a 7% je pod pritiskom dilovalo drogu (od toga je 3% to radilo često).

U grupi mlađe dece (od 13 do 18 godina) bar jedan oblik seksualnog zlostavljanja doživelo je 35% dece, sva tri oblika koje smo naveli doživelo je 14% dece (dodirivanje, svlačenje pred detetom i skidanje i gledanje deteta). U grupi starije dece, 28% je doživelo bar jedan od pet nabrojanih oblika seksualnog zlostavljanja.

Prema pojedinim oblicima seksualnog nasilja zastupljenost je sledeća: na pitanje o prisilnom ljubljenju odgovarala su samo starija deca, njih 18% je doživelo da ih neko ljubi na silu (od toga je 10% tako nešto doživelo više puta). Dodirivanje „na seksualan način“ doživelo je 16% dece (7% često), svlačenje i pokazivanje polnih organa pred detetom doživelo je 13% dece, skidanje garderobe i gledanje deteta – 10% dece. O prisiljavanju na seksualni odnos izjašnjavala su se samo starija deca, takvo iskustvo doživelo je sedmoro dece (6% iz grupe starijih). Jedna devojka (18 godina) takvo iskustvo je doživela više puta a počinoci su bili i druga deca i neko od odraslih. Preostalih šestoro dece su takvo iskustvo doživeli jednom ili dva puta, a počinoci su u svim slučajevima druga deca. Šest žrtava su devojke, a samo jedna žrtva je momak.

Posmatrano u celini, dečji odgovori otkrivaju da praktično nema deteta koje je bilo pošteđeno nasilja: samo 3% dece je izjavilo da u ustanovi nije doživelo nijedan od nabrojanih oblika nasilja. Ako kao kriterijum izloženosti nasilju uzmemozbiljnije slučajevе, tj. da je neko dete doživelo neki od navedenih oblika nasilja ne samo jednom-dvaput već više puta, onda je 77% dece bilo ponovljeno izloženo bar jednom obliku nasilja. Sledi da, sem ove dece, još oko 20% domske dece jeste doživelo nasilje, ali nijedan oblik češće od 1-2 puta.

Spomenuli smo ranije, prilikom definisanja nasilja, da neki autori, među različitim vrstama nasilja, posebno ozbiljnim smatraju fizičko nasilje, a da su neki čak skloni i da nasilje izjednače samo sa fizičkom agresijom. Iz ove perspektive, mogla bi se uputiti primedba da podaci o rasprostranjenosti nasilja uopšte, prikazuju situaciju ozbilnjom nego što jeste jer se, uporedno sa „ozbiljnim oblicima“ nasilja (po njima je to samo fizičko nasilje), prikazuju i „manje ozbiljni“ pa i bezazleni oblici nasilja (verbalno nasilje, pretnje, relaciono nasilje i sl.). Kao odgovor na ovu moguću kritiku, želimo da ponovimo da su oblici verbalnog i relacionog nasilja, pogotovo ako su prepoznati kao takvi od strane samih žrtava, vrlo ozbiljni i za decu nekad mnogo traumatičniji oblici nasilja od fizičke agresije. Ipak, možemo prikazati i podatke koji se tiču samo

fizičkog nasilja. Ako analiziramo koliko dece je bilo izloženo samo fizičkom nasilju (šutiranje, šamaranje i pesničenje, batinanje, nanošenje opekovina, povređivanje nožem i sličnim predmetima), pokazuje se da je 89% dece doživelo bar jedan od navedenih oblika fizičkog nasilja; 55% dece je bar jedan od tih oblika fizičkog nasilja doživelo ponovljeno (što znači da je još 34% dece bilo izloženo fizičkom nasilju ali ujednom obliku češće od 1-2 puta).

Kao i u većini sličnih istraživanja, i ovde se izloženost nasilju odnosi na viktimizaciju - naime, pitali smo decu da li su i koliko često oni sami bili žrtve nasilja. Ali, kada se razmišlja o posledicama nasilja, mora se imati na umu da su nasilju izloženi i oni koji nisu bili neposredne žrtve već su bili „samo“ svedoci nasilja. Prisustvovanje nasilnim scenama, pa čak i saznanje da se takvo nešto u njihovoj sredini dogodilo, može imati ozbiljne posledice po detetov psihički i socijalni razvoj (Buka et al., 2001). Pogotovo hronično prisustvo nasilja u detetovom okruženju zahteva od deteta da razvije mehanizme odbrane od stalnog stresa i osećanja ugroženosti (putem disocijacije, vlastite agresivnosti, gubljenja empatičnosti itd.) i da razvije takve socijalne odnose koji će ga zaštитiti od nasilja (priklanjanje nasilnicima, ekstremno konformiranje, odbacivanje žrtava itd.).

U žalbama i strahovima dece koja su učestvovala u ovom istraživaju najčešće se spominju stalna ugroženost fizičkim nasiljem, vikanjem i pretnjama, koji su za mnoge postali ubičajen način komunikacije.

Značajno je da među decom postoje velike individualne razlike u izloženosti nasilju. Dok je 10% dece bar jednom doživelo 15 i više oblika nasilja sa spiska, 10% dece je pošteđeno nasilja i tokom boravka u domu doživelo je 1-2 oblika ili niјedan.

Dečaci su značajno češće izloženi nasilju od devojčica, a mlađa deca značajno češće od starije dece, a najizloženiji nasilju su mlađi dečaci. Ovaj podatak otvara prostor za još veću zabrinutost u vezi sa rezultatima ovog istraživanja. Pokazatelji izloženosti dece nasilju vrlo verovatno bi bili još viši da smo u istraživanje uključili decu mlađu od 10 godina (jer, što je dete mlađe to je izloženije nasilju vršnjaka).

Pokazalo se da su deca sa smetnjama u razvoju posebno izložena na silju. Među mlađom decom koja su ometena u razvoju, nema nijednog (od njih 25) koje je doživelo samo 5 i manje oblika nasilja, a jedna trećina je doživela 15 i više oblika nasilja. Ovi podaci ukazuju na to

da ustanove za zbrinjavanje dece bez roditeljskog staranja nisu bile na pravi način pripremljene za prihvatanje dece sa posebnim potrebama. To nikako ne znači da inkluzija dece sa posebnim potrebama nema smisla ili da je nemoguća. Ovi podaci pokazuju da priprema institucija za prihvatanje dece mora da bude vrlo brižljivo izvedena. Na primer, obuka hraničnika za specijalno hraniteljstvo čini nam se vrlo smislenom merom.

Kod svih oblika nasilja, druga deca u domu pokazuju se kao glavni akteri nasilja. Dominantan obrazac je nasilje starijih prema mlađima, obrazac koji i mlađi usvajaju i primenjuju kad odrastu na mlađe od sebe. Ovoga su svesna i deca i zaposleni, i promena tog obrasca trebalo bi da bude jedan od glavnih zadataka u borbi protiv nasilja.

Moglo bi se očekivati da deca budu i jedini počinioци nasilja, s obzirom na to dasu se naša pitanja odnosila na nasilje unutar ustanove. Međutim, kod nekih oblika nasilja vrlo često se kao akteri pojavljuju zaposleni u domu – oni koji bi decu upravo trebalo da štite od nasilja, i druge osobe van doma. Iako je nasilje među decom daleko veći problem nego nasilje na relaciji dete – odrasli, jedan broj dece više puta spominje da su lično doživeli grubosti od strane odraslih i da ih se plaše. Gotovo četvrtina dece (23%) se plaši nekoga od odraslih iz ustanove. Zaposleni u domu se naročito često pojavljuju među onima koji su vikali na decu, tukli ih ili pretili batinama. Čak svako četvrt dete je izjavilo da ga je neko od zaposlenih u domu bar jednom ošamario, istukao, udario, šutnuo, gađao predmetom. Neki zaposleni izgleda, uz tolerisanje ostalih u kolektivu, pribegavaju nasilju kao po njima najefikasnijem načinu disciplinovanja i ispoljavanja moći. O ovom problemu deca su bila spremnija da govore nego odrasli.

O prisustvu nasilja u domovima govore ne samo odgovori dece već i odgovori zaposlenih ali, mora se priznati, manje rečito i manje ubedljivo. Najpre, upadljivo je da jedan broj odraslih – skoro svaki četvrti – negira da nasilje u domovima predstavlja ozbiljan problem. Slično odgovorima dece i odrasli kao najčešće forme nasilja navode verbalno nasilje i grubost starijih prema mlađima. Veliki broj odraslih (83%) je spreman da negira postojanje nasilja odraslih prema deci. Odrasli takođe skreću pažnju na ličnu ugroženost od agresivnosti nekih štićenika prema njima.

Želimo da istaknemo da nasilje nije problem samo dece u domovima. U uvodnom delu smo izneli rezultate skorašnjeg opsežnog istraživanja o nasilju među decom u osnovnim školama u Srbiji, koje pokazuje da već u relativno kratkom vremenskom periodu, tokom samo tri meseca provedena u školi, nasilje iskusi većina učenika. Velika većina učenika, dve trećine (65%), je već u prva tri meseca bar jednom doživelo neki oblik nasilja od strane drugih učenika, 25% je doživelo ponovljeno nasilje, a 36% je izjavilo da im se u poslednja tri meseca bar jednom desilo da ih nastavnik vreda, ili udari, ili preti, ili da prema njima bude nasilan neki drugi zaposleni (Popadić i Plut, 2007). Sudeći samo po dobijenim procentima, nasilje u ustanovama je znatno veće nego nasilje u školama, ali želimo da upozorimo da podaci dobijeni u školama i u domovima nisu sasvim uporedivi. Prvo, učenici u školama trebalo je da se prisete doživljenog nasilja u poslednja tri meseca, dok su deca u ustanovama pitana o nasilju tokom svog ukupnog života u domu, a za većinu je to period od nekoliko godina a ne meseci. Drugo, nasilje u školi dešava se za vreme detetovog boravka od nekoliko sati tokom pet radnih dana u nedelji, dakle u jednom relativno uskom vremenskom segmentu koji provodi najvećim delom u prisustvu odraslih i baveći se jasno strukturisanim aktivnostima. Nasuprot tome, nasilje u domu odnosi se na danonoćni period detetovog boravka, ispunjen različitim međusobnim interakcijama, uz nadzor odraslih koji i uz najveće napore jedva da je viši od minimalnog.

Kada se radi o nasilju u domu, zaposleni su najpozvaniji da to nasilje primete i na njega reguju. Pokazuje se, međutim, da je dobar broj odraslih (pre svega pomoćno osoblje) „slep“ za nasilje koje se u njihovoj neposrednoj okolini dešava. Deo takvog poricanja sigurno se može objasniti nespremnošću nekih ispitanika da daju iskrene odgovore, deo odgovora verovatno leži i u tendenciji nekih odraslih da minimizuju problem s kojim osećaju da nemaju dovoljno sposobnosti ili motivacije da se suoče. Ali, razlog bar jednim delom treba potražiti i u činjenici koju su uočili i drugi istraživači nasilja u ustanovama (npr. Baker et al., 2002), da su mnogi oblici nasilja zaista skriveni od odraslih. Najlakše je uočiti (pod uslovom da je odrasli prisutan) direktno fizičko nasilje, dok različite pretnje i uvrede mogu biti saopštene kodom nepristupačnim odraslima. Istraživači seksualnog zlostavljanja dobro poznaju različite zidove čutanja koji se grade oko nasilja nad detetom. U istraživanjima

i akcijama koje se organizuju povodom tog oblika zlostavljanja ističe se da odrasli treba da su ti koji daju detetu dozvolu da nasilje registruje kao nešto što ne treba da trpi, odrasli ga kodiraju kao nedozvoljeno, loše ponašanje. Svojim reakcijama na pritužbe dece odrasli šalju najjače poruke da nasilje nije u redu i da dete ne treba da ga trpi.

Ako prema odgovorima dece sudimo o tome šta vaspitači preduzimaju u vezi sa nasiljem, mogli bismo zaključiti da gotovo da nema mera koju ne primenjuju. Neke od mera koje su deca opisala su konstruktivne i pokazuju koliko su vaspitači stručni i dobronamerni, neke od mera pokazuju njihovu nemoć, nestručnost i nedopustivu nezainteresovanost, možda i zamor. Ipak, gledano u celini, u otvorenim odgovorima deca su uglavnom svesna napora vaspitača da im pomognu i više pozitivno nego negativno ocenjuju njihove napore. Izvestan broj dece je, međutim, upadljivo razočaran zaštitom koju dobijaju od odraslih. Veći broj dece stisne zube i trpi ili se oslanja na sopstvene snage pre nego na pomoć vaspitača. Čak četvrtina dece, ne traži pomoći ni od koga. U svakom slučaju, kađa govore o nasilju i zaštiti od njega, neka deca su veoma ogorčena, poručujući da su loše prošla i da su bez zaštite.

Ne treba smetnuti s uma da je nasilje u domovima samo jedan od problema sa kojima se suočavaju zaposleni u domovima. Njihov posao je veoma težak i odgovoran, nosi sa sobom stalno susretanje sa teškim životnim pričama i skoro svakodnevnim konfliktnim situacijama. Veliki broj zaposlenih je posvećen svom poslu i čini sve što može ne bi li deci učinili život u domu što boljim. Kako jedna od zaposlenih vaspitačica kaže, „Deci ne može niko nadoknaditi roditelje i njihovu ljubav, ali sve ostalo u ovom domu svako od nas pokušava da im nadoknadi. Većina nas su i roditelji pa nas osim profesionalnog pokreće i roditeljski nagon“. Deca itekako primećuju požrtvovanost ovih odraslih i zahvalna su im zbog toga. Tokom popunjavanja upitnika, neka deca su iskoristila priliku da kažu koliko su im vaspitači pomogli, koliko fantastičan i težak posao su uradili. Dirljivo je primetiti kako neka deca, koja su ispitivanje shvatila kao opasnost po vaspitače, nastoje da ih svojim odgovorima zaštite od blaćenja i omalovažavanja.

Mora se ipak dodati da iz odgovora kako dece tako i odraslih proizlazi da jedan broj zaposlenih ne radi dobro svoj posao, bilo zbog neznanja ili zbog niske motivacije. Postoje, istina vrlo mali broj, zaposleni koje deca poimence navode kao nasilnike, ali većina njihovih kolega u tim domovima takvo nasilje kao da ne primećuje ili ga toleriše.

Postoje primetne razlike između ustanova u spremnosti odraslih da pomognu detetu koje im se obrati za pomoć. U jednoj od ustanova svako četvrtu dete je ostalo bez pomoći, na drugom kraju dimenzije je ustanova u kojoj je tek svako četrnaesto dete ostalo bez pomoći (ostale četiri su raspoređene između ove dve krajnosti).

Poređenje ustanova po tome koliko su deca koja žive u njima izložena nasilju je vrlo nezahvalno. Ima mnogo činilaca koji takva poređenja u okviru našeg istraživanja čine problematičnim. Prvo, broj ispitanika po domovima se razlikuje, i negde je suviše mali da bi nalaz na tolikom broju imao veliku težinu. Ni u jednom domu nisu na upitnik odgovorila sva deca, i pitanje je šta je u svim tim slučajevim bio uzrok osipanja, možda se u nekim slučajevima radilo o nekom sistematskom faktoru koji je blisko povezan sa nasiljem. Zatim, pokazalo se da su neki oblici nasilja rasprostranjeniji kod mlađe dece ili kod dečaka, a polna i uzrasna struktura ispitane dece po domovima nije identična. I pored svih ovih ograda, mislimo da treba spomenuti da stanje u domovima nije svuda isto. Gledano za sve domove zajedno, dve trećine dece se žali da su bar jednom dobila batine, ali taj procenat varira od 54% u jednom domu do 83% u drugom. Dok je negde 46% dece izjavilo da ih je neko ošamario ili udario, drugde se na takvo nasilje požalilo 84% dece. Tačke, u proseku je 70% dece izjavilo da su doživeli pretnje batinama, ali u jednom domu je taj procenat 52% a u drugom čak 90%.

Na velike razlike među domovima ukazano je i u ranije spomenutoj studiji Sinklera i Džibsa (Sinclair & Gibbs, 1998), koji su upozorili da je atmosfera unutar domova varirala od benigne do maligne. U nekim domovima nađen je visok stepen nasilništva, i dece i odraslih, i de-linkvencije, dok je u drugima atmosfera bila mirna i prijateljska. Na ove razlike ukazuju i rezultati druge studije koja se bavila nasiljem u ustanovama (Barter et al., 2004), a izrazite razlike među ustanovama dobijene su i u ispitivanju nasilja u školama – procenat učenika koji su doživeli nasilje (bar jedan oblik) kretao se, zavisno od škole, od 48% do 80%.

Pitanje razlike u nasilju između domova ostaje veoma značajno i trebalo bi da bude predmet daljeg istraživanja, ne zato da bi se neki dom automatski stavio na „stub srama“, već da bi se imao bolji uvid koliko različiti uslovi u kojima odrasli rade a deca žive imaju udela u generisanju nasilja. Domovi se ne razlikuju samo po tome ko su zaposleni u njima, već i po broju i strukturi dece, materijalnim uslovima, regionu u kojem se nalaze itd. Pošto je veoma važno utvrditi koji to uslovi pogoduju a koji ne pogoduju javljanju nasilja, otvoreni razgovor i poređenje bolja su strategija od prikrivanja realnog stanja. Otvaranje problema je u interesu, pre svega, dece.

Varijacije u rasprostranjenosti nasilja među ustanovama su još jedno potkrepljenje za stav da nasilje treba posmatrati iz šire, sistemske ili sistemsko-ekološke perspektive (Olweus, 1993; Craig & Pepler, 1997; Salmivalli et al., 1996), iz koje se na nasilje gleda kao na, pre svega, grupni fenomen, interakciju koja se odvija na sceni na kojoj ne postoje samo uloge nasilnika i žrtve, već i druge uloge: *sledbenici* (oni koji se pridružuju nasilniku) *podržavaoci* (pružaju podršku ali ne uzimaju učešće), *pasivni podržavaoci* (sviđa im se ali ne pokazuju otvorenu podršku), *neuključeni posmatrači*, *potencijalni zaštitnici* (ne odobravaju nasilje ali nište ne preuzimaju) i *zaštitnici*. (Olweus et al., 1999). Istraživanja u drugim zemljama (Smith & Brain, 2001; Wilson, 2004) pokazuju da je za suzbijanje nasilja u nekoj instituciji od izuzetnog značaja zajednički etos koji dele svi članovi te institucije, specifična mikrokultura koju zajednički svi stvaraju i održavaju – kako oni koji instituciju vode, tako i svi zaposleni u njoj.

Korisno je napraviti razliku između reaktivne (hostilne) i proaktivne (instrumentalne) agresije. Mnoga deca u ustanovama skloni su reaktivnoj agresiji, agresiji iz ljutnje, jer nisu tokom svoje socijalizacije naučila da uspešno kontrolišu svoje agresivne impulse, imaju „kratak fitil“ „brzo planu“, čime lako otpočinje lanac uzajamnog nasilja. Instrumentalna agresija, gde je nasilje instrument za postizanje nekog drugog cilja, biće rasprostranjena u onoj meri u kojoj nasilje zaista postiže nameravani cilj, a to će zavisiti od dominantnih normi i vrednosti unutar ustanove. Ako nasilnikovo nasilje, koje se hrani poštovanjem i strahom drugih, pa i čutanjem većine, prolazi neprimećeno i nekažnjeno, ono će prerasti u nepisani zakon i postajaće sve atraktivniji model ponašanja i za ostale. Ako ima za cilj da zaplaši i disciplinuje, nasilje

ne mora biti stalno i vidljivo, već češće u vidu pretnji i egzemplarno, prema onima koji se ne povicaju ili su zaboravili svoju ulogu. Neki autori (Baker et al., 2002) upozoravaju kako čak i prividno neutralni ili umereno agresivni postupci među decom u ustanovama mogu biti deo zlostavljanja čiji je cilj da se drugi ponizavaju i kontrolišu, i da se mogu dešavati u prisustvu zaposlenih a proći sasvim neprimećeno.

Izgleda da i veliki deo nasilja odraslih prema deci takođe spada u instrumentalnu agresiju, jer proističe iz (pogrešnog) verovanja da se najefikasnija kontrola dečjeg ponašanja postiže zastrašivanjem i oštrim kažnjavanjem. Ovakva pogrešna pedagoška praksa zasniva se ne na javnoj već na prečutnoj saglasnosti dela kolektiva, jer i oni koji u nju veruju znaju da takva praksa nije zvanično dopuštena. Upravo zato što ovakva uverenja ostaju na nivou implicitnih teorija, koje se otvoreno ne iskazuju, teško je da se ona jasno identifikuju i dovedu u pitanje.

Svakako da nasilje, kada se koristi u borbi protiv nasilja, pre predstavlja dolivanje ulja na vatru nego gašenje požara. Ali od koristi nije ni druga, umerenija strategija odraslih, kada se protiv nasilja koriste samo restriktivne mere (koje ne moraju spadati u nasilje). Ovakva praksa nije karakteristična samo za naše ustanove, uočili su je i istraživači nasilja u ustanovama za decu u Velikoj Britaniji: „Postojalo je oslanjanje na reaktivne a ne na proaktivne strategije. Osoblju je često nedostajala obuka ili pouzdanje da otpočnu grupni rad na osetljivim temama, pa su se umesto toga oslanjali na reaktivno intervenisanje a ne na rad na primarnoj prevenciji među mladima. Mechanizmi za kontrolu ponašanja svodili su se više na upotrebu negativnih sankcija koje su uključivale i gubljenje mesta u domu, a manje na nagrađivanje pozitivnog ponašanja (Barter et al., 2004). Ovakva kontrola nasilja ne nudi deci nikakvu vidljivu a njima preko potrebnu alternativu korišćenju sile i pretnji u rešavanju ličnih sporova, niti pozitivne modele za ugledanje. Deci sa traumatičnim iskustvom i nepodsticajnom životnom predistorijom pozitivni modeli su itekako potrebni.

Sistemski pristup naglašava da i za pojavu nasilja a i za njegovo sprečavanje i prevenciju veoma važnu ulogu ima kontekst u kojem se nasilje odigrava i odnos prema nasilju svih članova grupe pa i šireg socijalnog okruženja. To je posebno potvrđeno prilikom sprovođenja različitih programa za prevenciju nasilja u školama i prilikom njihove evaluacije. Programi koji su se bazirali samo na radu sa nasilnicima ili samo na

osnaživanju žrtvi imali su vrlo ograničene efekte. Najbolje rezultate davali su programi koji su negovali uključivanje cele škole. Jedan od takvih programa je bio program primenjen 1983. godine u Norveškoj čiji autor je Dan Olweus. Program se pokazao veoma uspešnim: saopšteno je smanjenje nasilja za 50% (Olweus, 1993). Drugi programi nisu ponovili ovakav uspeh, a jedno od tumačenja je i to da je Olweusov program otpočeo neposredno pošto je javnost bila alarmirana slučajevima nekoliko samoubistava dece koja su zlostavljanja u školi, zbog čega je program od samog početka imao nepodeljenu podršku institucija i šire javnosti, što je većini drugih programa nedostajalo.

Među osnovne komponente svog programa Olweus ubraja osvešćenost i aktivno uključivanje. Osvešćenost označava da članovi grupe treba da budu u potpunosti svesni prisutnosti nasilja i njegovih negativnih posledica. Aktivno uključivanje označava nepristajanje da se nasilje normalizuje, smatra nečim prirodnim i neizbežnim, već spremnost da se dogovorenim akcijama nasilju ozbiljno suprotstavi. Obe ove komponente uperene su protiv normalizacije nasilja.

Opasnost da odrasli protumače neke nasilne epizode među decom kao normalne može ležati u njihovom uverenju, zasnovanom i na tvrdnjama same dece, da se radi o interakciji na koju sve strane dobrovoljno pristaju, koja je deo njihove igre, istina grube u očima odraslih ali za njih normalne i zanimljive. Seksualno zlostavljanje može izgledati kao seksualno eksperimentisanje, uvredljivi nadimci zvučati kao šale koje nikom ne smetaju itd. Za normalizovanje nasilja zaslužne su, između ostalog, različite implicitne teorije prilično rasprostranjene među odraslima i decom. Jedna takva teorija je da je nasilje neizbežan (pa i poželjan) element muške kulture, koji služi za zauzimanje odgovarajućeg statusa unutar grupe a i pomaže detetu da se očeliči. Ovakve poruke, naravno, ne moraju biti prenete u vidu pohvale nasilju, već se prenose unutar grupe na suptilnije načine, npr. u vidu indiferentnosti prema nasilju ili žrtvi, nedoslednosti kažnjavanja, dopuštanju da nasilje postigne svoj cilj. Problem se, međutim, javlja ako se nasilni model ospori u kolektivu a i dalje ostane vrlo vidljiva norma unutar šireg socijalnog miljea, u kojem će svoje nasilne modele pronalaziti ne samo deca nego i odrasli.

Iz odgovora dece i odraslih na različita pitanja koja smo im postavili mogli bismo da izvedemo listu rizika faktora za problem nasilnog ponašanja u domovima.

Riziko faktori

Faktori koji pogoduju bujanju nasilja u domu su:

- Velika opterećenost dece problemima (već pri ulasku u dom i tokom ukupnog boravka u domu); veliki broj dece u grupama i, otuda, preplavljenost i dece i zaposlenih problemima. Uključivanje dece sa posebnim potrebama u domove dodatno povećava ovaj problem.
- Reprodukcija nasilnih obrazaca „učenjem po modelu“ zbog stalnog ugrožavanja mlađih od starijih štićenika iz istog doma. I neki odrasli doprinose svojim ponašanjem ovoj reprodukciji.
- Nepovoljni uticaji mikro-socijalnih mreža u koje su uključena pojedina domska deca (roditelji, rođaci, starija braća i sestre, prijatelji, bivši štićenici).
- Neprincipijelna selekcija pri zapošljavanju kadrova u domovima; relativna starost domskog osoblja, sagorevanje i premor vaspitača i saradnika.
- Tendencija zaposlenih da minimizuju ili poriču problem nasilja u ustanovi i samim tim doprinose učvršćivanju kulture nasilja.
- Neujednačena motivacija i stručnost pojedinih vaspitača i saradnika (zbog čega neke grupe postaju krizna žarišta za širenje nasilnog ponašanja), nepostojanje zajedničkog etosa koji dele svi zaposleni u ustanovi.
- Ubeđenje nekih zaposlenih da su čvrsti metodi (kažnjavanje, prinudno lečenje, isključivanje iz institucije, policijske metode) najbolji način rešavanja problema u vezi sa nasiljem.
- Lična ugroženost pojedinih vaspitača i nesigurnost pred velikim brojem problema koje moraju dnevno da rešavaju.

- Nedovoljno sinhronizovane i uvezane mere koje preuzimaju odrasli, stihijnost njihovog delovanja. Loša, nesistematska i nedovoljna saradnja sa stručnjacima unutar i izvan doma.
- Zatvorenost institucija, izvesna kalcifikacija procedura kojih se drže zaposleni kao i nedovoljna javnost rada zbog čega se unutar institucije uspostavlja nepovoljna mikroklima.
- Stigmatizovanje dece pa i osoblja koje radi sa njima u široj javnosti, posebno, u obrazovnim institucijama koje su od velikog značaja za budućnost dece. Moguće je da stigmatizovanje domske dece vodi ka tome da oni i u školi češće budu uključeni u nasilnu interakciju (bilo kao žrtve ili nasilnici), ali ta problematika nije bila obuhvaćena ovim istraživanjem. Stigmatizacija može umanjivati spremnost da se ovoj deci pomogne kada su izložena nasilju, zbog prepostavki izgrađenih na negativnim stereotipima o njima, npr. da su najverovatnije dobila što su zaslužila ili da će oni već umeti sami da se snađu i slično.
- Nedovoljno osmišljeno slobodno vreme i nezanimljiv i oskudan radni program za decu iz domova. Autori ove studije smatraju potrebnim da kao ozbiljan riziko faktor dodaju i problem nepodsticajnosti domske sredine za intelektualni razvoj dece (to nije istakao niko od ispitanika) jer obrazovanje je šansa za ovu decu da iskorake iz „socijalnog čorsokaka“ u kojem su se našla, odnosno, da se izbore za otvaranje životnih alternativa i za vertikalnu socijalnu pokretljivost.
- Problematični širi društveni modeli koji potkrepljuju nasilno ponašanje generalno u društvu, široko prihvaćeni nasilni junaci koji kao uzori modeluju ponašanje mlađih, posebno, nedovoljna kontrola medija.
- Neizvesna sudbina dece po izlasku iz doma, odnosno, nedovoljno osmišljene procedure zaštite po ostvarenju punoletstva koje su izvor strahova i nesigurnosti dece. Ovi strahovi čine ih ranjivima i zato podložnijima prihvatanju nasilnih strategija u ponašanju kao i uticaju nasilnih grupa u čijem okružju neki od njih pokušavaju da nađu tako neophodnu sigurnost i zaštitu.

Predlozi rešenja

Pitanje mogućih rešenja za smanjenje nasilja u domovima važan je istraživački zadatak ove studije, a po podacima sudeći, ovo pitanje je konstantna preokupacija mnogih zaposlenih u domovima.

- Pokazuje se da je jedna od najvažnijih i svakako neophodnih mera u borbi protiv nasilja u ustanovama svest članova kolektiva o postojanju nasilja kao problema. Naši podaci pokazuju da mnogi zaposleni u ustanovama minimiziraju pa čak i poriču ovaj problem. Pošto je za uspešnost programa za prevenciju nasilja neophodno ako ne aktivno učešće a ono bar podrška celog kolektiva, akcije koje bi se zasnivale na entuziastičkom radu malobrojnih pojedinaca unutar kolektiva u kojem preovlađuju ravnodušni i oni koji poriču problem unapred je osuđena na neuspeh. Zato bi jedan od prvih koraka trebalo da bude senzitiziranje kolektiva u ustanovama za problem nasilja. Podaci ovog istraživanja mogli bi da posluže u tu svrhu. Zaposlene bi trebalo osposobiti i da prepoznaju upozoravajuće znake koji ukazuju na nasilje koje od njih može biti skriveno. Istraživanja nasilja pokazuju da nije uvek lako prepoznati nasilje i da se žrtve nekada – zbog nemara, neznanja ili ravnodušnosti okoline mire sa stanjem u kome su redovno zlostavljanе.
- Poruka da je nasilje nedozvoljeno i da ugroženo dete ima pravo da traži pomoć mora biti poruka koja će deci biti stalno, veoma jasno i nedvosmisleno saopštavana. Ova poruka mora doći do dece ne samo onda kada se neki ozbiljniji incident desi. Najbolje je da bude svakodnevno prisutna, u vidu natpisa, postera, crteža koji će na nju podsećati. Da bi takva poruka imala efekta, detetu mora biti sasvim jasno kome se i kako može obratiti za pomoć u slučaju izloženosti nasilju. Iskustvo pokazuje da je korisno ponuditi deci raznovrsne mogućnosti: od kutija gde bi mogli ubacivati anonimne žalbe, do povremenih poseta „spolja“ kada bi se sa decom razgovaralo o nasilju. Deca će tražiti pomoć tek ako veruju da su im odrasli po tom pitanju saveznici, neko ko je zaista protiv nasilja i ko je spreman lično da im pomogne.

→ Trebalo bi da unutar kolektiva postoji jasna ideja šta raditi kada se nasilni incidenti dese. Neprimereno ili nedosledno reagovanje predstavlja veoma lošu poruku i nasilnicima i žrtvama. U preporukama koje daje *The Support Force for Residential Child Care* naglašava se da najvažniju ulogu u sprečavanju nasilja igra stalna budnost odraslih i neodloženo reagovanje na problem nasilja. O nasilju se unutar ustanove mora otvoreno govoriti, mora postojati jasno slaganje svih da je nasilje nedozvoljeno. Na sve incidente treba odmah i dosledno reagovati, nasilniku treba jasno staviti da znanja da je nasilje neprihvatljivo, upoznati ga sa posledicama ponovljene nasilja i pratiti da li je nasilno ponašanje prestalo (Support Force for Residential Child Care, 1996).

→ Dobar deo zaposlenih smatra da bi dodatna edukacija kolektiva pomogla da se veći broj zaposlenih kompetentnije bavi komplikovanim problemom nasilja. Potrebno je stalno održavati zaposlene u dobroj stručnoj formi, edukacijama koje imaju višestruku ulogu jer omogućuju: pružanje podrške zaposlenima, umrežavanje svih koji se bave domskom decom, učenje novih veština i održavanje zajedničkih standarda u radu sa decom. Institucije treba da budu otvorene, a stručni tim u stalnom procesu učenja. Zaposlene treba čuvati od rizika da i sami postanu deo nasilne interakcije (da se naviknu na nju, da prestanu da je primećuju i da je svojim ponašanjem takođe reprodukuju). Drugim rečima, veoma je važno i decu i zaposlene povremeno izmeštati iz domske svakodnevnice da bi mogli da osveže svoje snage i reflektuju svoje kriterijume i verovanja.

→ Jedan način na koji odrasli postaju deo nasilne interakcije jeste, očigledno veoma rašireno, korišćenje nasilja u cilju disciplinovanja dece. Kod dece koja sama imaju problem sa kontrolom nasilja ili problem sa odnosom prema autoritetima, ovakve mere nejčešće imaju, posmatrano na duže staze, kontraefekat. Mnogi odrasli su u zabludi oko toga koje mere bi imale efekta a koje ne. Zato im je neophodno ukazati na loše strane i nedozvoljenost neprimerenog kažnjavanja, pogotovo fizičkog, i upoznati ih sa alternativama takvim postupcima, i to bi trebalo da bude važan element profesionalne edukacije odraslih. Izgradnja poverenja i afektivne vezanosti pruža odraslima priliku da budu pozitivni uzori deci. Ovakav pristup predlaže i jedna grupa zaposlenih, koja naglasak stavlja na veću posvećenost deci, kako onima koja nasilje trpe tako i onima koja su nasilna. Rad sa decom treba da bude intenzivniji i ličniji.

- Kao što je važno da postoji konstantan nadzor odraslih i pravovremeno reagovanje na nasilje, isto toliko je značajno da se borba protiv nasilja ne svede samo na te mere. Pregled efekata onih akcija koje su išle samo na povećani nadzor od strane osoblja i povećanje njihovih kompetencija zanemarujući kontekst u kojem se odvijaju interakcije među decom pokazao je da takve mere ne dovode do uspeha (Barter et al., 2004). Mnogi zaposleni smatraju da je veoma važno domsku decu zaposliti različitim sportskim, radnim i kulturnim aktivnostima, radionicama koje mogu biti i edukativne i kreativne.
- Zanimljivo je da niko od ispitanika nije istakao značaj obrazovanja za fokusiranje dece i otvaranje novih perspektiva za njihov lični razvoj. Stiče se utisak da su pred tim pitanjem mnogi u domovima već unapred kapitulirali, odnosno, da ne veruju u mogućnost dece iz domova da budu uspešna u ostvarivanju ambicioznih akademskih ciljeva.
- Neki zaposleni rešenje vide u timskom radu osoblja i čvršćoj saradnji sa drugim ustanovama. Izlovanе akcije imaju male šanse za uspeh. Jedna loše vođena grupa izvor je novog talasa nasilja za celu instituciju, provokator koji ugrožava rezultate postignute na drugim mestima. Vaspitačima je potrebna podrška pre svega unutar njihove institucije. Tu podršku očekuju od uprave i stručnog tima doma.
- Zaposleni podržavaju mere predviđene Posebnim protokolom, i dobar deo tvrdi da je sa Protokolom odlično upoznat. Kao faktor koji bi doprineo smanjenju nasilja i dece i odraslih vidi se povećana kontrola, veća disciplina zaposlenih i javnost rada. Sve ove mere trebalo bi da omoguće zaposlenima da se više posvete deci, da lakše prepoznaju decu sklonu nasilju i da adekvatnije reaguju u situacijama nasilja.
- Generalno, prisutno je uverenje da su za smanjivanje nasilja neophodne sistemske i organizacione promene koje su van domaćaja zaposlenih. Najčešće spominjana promena je rad sa manjim brojem dece (po mogućству u uzrasno homogenim grupama), bolji materijalni uslovi i sistematsko angažovanje stručnjaka.
- U ovde prikazanom istraživanju, deca su na pitanja o nasilju odgovarala iz pozicije onih koji nasilje trpe. Kao što su njihovi odgovori pokazali, u velikom broju slučajeva ista ta deca su i počinioци nasilja prema drugoj deci.

Zato bi bilo veoma korisno organizovati i komplementarno istraživanje nasilja u kojem bi deca imala prilike da otvoreno razgovaraju o vlastitim nasilnim postupcima, o tome koliko su takvi postupci česti i zašto im privlačavaju. U izveštaju britanskog istraživačkog tima (Barter et al., 2004), na prvom mestu liste prioriteta za buduća istraživanja nasilja u domovima nalazi se ispitivanje narativa kojima mlađi opravdavaju nasilje, jer su, po njima, ti narativi ključni za razumevanje uspostavljanja kruga nasilja i održavanja referentnih sistema na koje odrasli nemaju mnogo uticaja. Razgovor o nasilju služio bi ne samo da se otkrije koje mesto nasilje zauzima u subkulturi mlađih i na čemu sve takav njegov status počiva, već i da se, polazeći od vrste motiva a ne vrste postupaka, izgradi tipologija nasilnih interakcija koja bi omogućila diskriminativniji tretman.

Predlozi dece o načinima smanjivanja nasilja veoma su slični predlozima odraslih (jedino što kod dece nije postojala kategorija odgovora kojima se negira nasilje, a postojala je kategorija koja se ne javlja kod odraslih – da ne znaju rešenje ili da rešenja nema). Smatramo da bi mišljenjima i predlozima dece i odraslih iz ustanova, kojih se problem nasilja najviše tiče, trebalo pokloniti punu pažnju i da bi trebalo imati poverenja u njihove sudove po ovom pitanju.

Utisci sa terena

Naše lično i profesionalno iskustvo je učešćem u istraživanju nasilja u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja, boravkom u šest domova u Srbiji, kontaktima sa kolegama koji u njima rade i decom koja se u njima nalaze, na jedan veoma dubok i specifičan način zaista obogaćeno.

Zbog takve prilike koju su nam pružili, imale smo potrebu da izrazimo ličnu zahvalnost deci i mlađima sa kojima smo radile i kolegama iz ustanova koji su učestvovali u istraživanju i da ovim zapisom ostavimo trag našeg bivanja među njima. Bivajući u njihovom okruženju i participirajući na takav način u njihovim ži-